יפעת מידע תקשורתי
הירקון 3 בני ברק, מגדלי LYFE בניין B טל. 03-5635050 פקס. 03-5617166

99113054-2	20/09/2026	הארץ - תרבות וספרות	עמוד 5	1	34.81x35.77
צאת ספריסתורה שבעל פה פשוטה כמשמעה - מאת יעקב זוסמן - 25910					

בשמיעת האוזן ובעריכת שפתיים :

בשמיעת האוזן ובעריכת שפתיים

ישי רוזן־צבי

חוקר התלמוד יעקב זוסמן הפריך מהיסוד את הטענה שהתורה שבעל־פה הועלתה על הכתב. ולראיה, חכמי התלמוד מתלבטים ומתווכחים שוב ושוב ביחס לנוסח הנכון במשנה אך אף־פעם אינם הולכים ובודקים בספר. מדוע? לפי זוסמן יש רק תשובה הגיונית אחת: לא היה כזה

אם התורה שבעל־פה נלמדה אכן רק בעל־פה? בחקר התלמוד הקלאסי היה מקובל שהיא התקיימה כך רק עד עריכתה במאה השלישית ואחר־כך נמסרה בכתב. שהרי איך אפשר לדמיין עריכה של חיבור משוכלל כל־כך, ועל אחת כמה וכמה הפצתו ברבים, בלי שיש לפחות כמה עותקים מוסמכים כתובים?

בספרו הקלאסי "מבוא לנוסח המשנה" קבע יעקב נחום אפשטיין כי אף שעיקר גירסתה ומ־סירתה של המשנה היו בעל־פה אפשר היה לפ־נות בשעת הצורך לנוסח הכתוב, "כתבו איפוא 'משניות' ו'הלכות' בספרים וב'מגילות סתרים' [=פרטיות], שלא ניתנו להיקרא בציבור ובי־שיבה, אבל ניתן לעיין בהם בשעת הצורך. וגם משנת רבי נכתבה בוודאי על ידי 'התנא' שלו". תפישה זו בגירסאות שונות שלטה במחקר עד שקם יעקב זוסמן ובמחקר מונומנטלי הפ־ריכה מהיסוד.

במאמר ארוך (שאף הודפס כספר נפרד) ושמו "תורה שבעל פה פשוטה כמשמעה: כוחו של קוצו של יו"ד" הוא דן בכל הראיות של אפשטיין ומגיע למסקנה כי רק אחת מהן משכנעת. בתלמוד הירושלמי במסכת דמאי מסופר כי תלמידי ר' יוחנן מבקשים תשובה בדברי רבם לשאלה שנשאלה בבית המד־רש (על־ידי חקלאי שמגיע לשם וסלו בידו) בדיני תרומות ומעשרות, ואחד אומר "מת־ניתה לא יחמי (=הראה) לי, שמועה אמר לי". כלומר ר' יוחנן מסר שמועה, הלכה, בעניין אבל לא הראה לי את המקור, מתניתא. הנה לכאורה ראיה גמורה לכך שהמשנה היתה בכתב ואותה רואים, בניגוד לשמועות שהיא בעל־פה ואותה רק שומעים. אלא שזוסמן מראה שבקטע גניזה קדום של הירושלמי נמצא "מתני לא אמר לי", והנה נפלה לה הראיה היחידה שאינה אלא תוצר של טעות סופר קטנה, האל"ף של 'אמר' התפרקה ליו"ד וחי"ת, וזהו "קוצו של יו"ד" שבכותרת.

ראיותיו של זוסמן נגד אפשטיין הן בעי־קרן מהשתיקה, אך שתיקה רועמת היא זו, לעולם אין משתמשים במונחי כתיבה וק־ריאה ביחס לתורה שבעל־פה הועלתה על הכתב, "באלפי הבירורים ההלכתיים שבשני התלמודים... השאלות, הספקות והחילופין במסורות נבדקים תמיד רק על ידי מוסרים בעל פה ולעולם לא מספר הלכות כתוב כלשהו". חכמי התלמוד מתלבטים ומתווכחים שוב ושוב ביחס לנוסח הנכון במשנה אך אף־פעם אינם הולכים ובו־דקים בספר. מדוע? לפי זוסמן יש רק תשובה הגיונית אחת: לא היה כזה.

אף שזוסמן אוהב, כמו מתימטיקאי חריף וגאה, לסגור שאלות פתוחות יש לומר בכנות שנותרו עוד לא מעט שאלות (למשל האם חי־בורים אחרים מהתורה שבעל־פה שאינם מש־נה כן נכתבו, או איך התנהל בפועל הלימוד בעל־פה בבית המדרש, והאם היו בארץ ישראל "תנאים", כלומר זכרנים מקצועיים, כדברי זו־סמן). אך מהראיה הגאונית משתיקת המקורות כולם לא יוכל עוד איש להתעלם.

אז כיצד נמסרה התורה רק בעל־פה? בעמל מתמיד, "כל עולמם לימוד וכל אישיותם תורה. האמוראים ותלמידיהם רובם ככולם קיימו בעצמם 'והגית בו יומם ולי־לה' פשוטו כמשמעו [...] רק ה'גירסא', הת־זרה המתמדת, היא שמבטיחה את שמירתה של התורה". שלא כדרכו המדורה כאן זוסמן מרחיב ומגבב מקורות שונים על חשש אובדן התורה, כדרשה "'לא יערכנה זהב וזכוכית' (איוב כ"ח י"ז) – [דברי תורה] קשין לקנו־תן כזהב ונוחין לאבדן ככלי זכוכית" (ספרי דברים מ"ח). או דברי ר' אליעזר בייאושו על ערש דווי, "הרבה תורה למדתי – ולא חסרתי מרבותי אפילו ככלב המלקק מן הים. הרבה תורה לימדתי – ולא חסרוני תלמידי אלא כמכחול בשפופרת" (סנהדרין ס"ח ע"א). תורה שלא נמסרת הולכת לאיבוד. זוסמן מצטט את ההוראה שכל דבר הלכה "חייב אדם לשנות לתלמידו ארבעה פעמים" (עירובין נ"ד ע"ב), ולבסוף מוסיף, ממש כאילו הוא מדבר אל עצמו, "התורה שבעל פה אינה נקנית בק־ריאה מן הספר אלא בשמיעת האוזן ובעריכת שפתיים וסכנה מתמדת של שיכחה אורבת לה. לפיכך היא דורשת מסירות מוחלטת, חזרות אין קץ וקשר אישי מתמיד".

יעקב זוסמן הוא גדול חוקרי התלמוד החיים עמנו. בעולם חקר התלמוד שמו נאמר ביראה. הוא לא כתב ספרים אלא רק מאמרים, אך כל מאמר הוא אבן דרך בתולדות המחקר, בין אם מדובר בחקר ההלכה הקדומה ופולמוסי הפרו־שים והצדוקים, בתולדות התורה שבעל־פה, במסירת המשנה ואופני לימודה, בהתהוות סו־גיות התלמוד הבבלי וביחס בינו לתלמוד הירו־שלמי. מצודתו פרושה על כל ההיסטוריה של התורה שבעל־פה מתולדות הכיתות ועד תו־לדות המחקר, דרך עולם כתבי היד והדפוסים.

מאמריו אינם קלים, זו פילולוגיה למתקד־מים, אבל יש בהם סוד שאני שמח לשתף כאן, רובם החלו כתורה שבעל־פה, כהרצאות, ורק אז עובדו למאמרים, ולכן אף שהם קשים ותו־בעניים עיקר הקושי נמצא בהערות (שתופסות לפעמים שמונים ואף תשעים אחוזים מהעמוד המודפס). אך אם מתרכזים בטקסט עצמו עדיין אופי ההרצאה השוטפת ניכרת ממנו. כך יש לקרוא אותו בקריאה ראשונה ורק אחר־כך אפשר להתמסר, לפי העניין, להערות, שרבות מהן הן מאמרים קטנים לעצמם.

זוסמן לא מרבה בכתיבה פרוגרמטית ואף מביט בחשד על דיונים מתודריים כתחליף לעיסוק בגופי תורה. אבל הוא אהב (הנה סוד נוסף) לכתוב על חכמי הדורות הקודמים וחוקרי חכמת ישראל ותוך־כדי־כך להבליע, בגלוי או בסתר, את דרכו במחקר.

כך למשל בדברי הזיכרון על ידידו ישראל תא־שמע נמצא מפתח להיקסמותו של זוסמן מתולדות הספר בימי הביניים. הוא מדבר שם על השתקעותו של תא־שמע ב"תורת איטליה הקדומה שבה ראה את שורשיה של מסורת אש־כנז... מעין 'אטלנטיס', יישות היסטורית כמ־עט אגדית שאנו משערים את קיומה אף שהיא נעלמת מאתנו". והנה גם זוסמן עצמו השת־קע ב"אטלנטיס" זו כדרך לפענח את גלגולי ספרות חז"ל מארץ ישראל לאירופה. כך עשה במחקריו על המשנה, שכל כתבי היד המועטים שלה הם מאיטליה. מתוך ממצא זה שיער זו־סמן שרק בדרום־איטליה, שהיתה תחת שלטון ביזנטי ושימרה את תורת ארץ ישראל, למדו משנה לעצמה בעוד שבבבל היתה המשנה בלו־לה לגמרי בתלמוד. איטליה כבית היוצר של עולם כתבי היד האירופאים מכככת במחקרים נוספים שלו כ"לבירור נוסחאותיה של ירושל־מי מסכת שקלים", כותרת שאינה מסגירה את הדרמה ההיסטורית שמתחוללת במאמר על גלגולי מסכת ייחודית זו, אך צר המקום ואתם מוזמנים לקרוא (ללמוד) בעצמכם.

קביעה מתודית יסודית יותר מתגלה בביקורתו הארוכה על מורו אפרים אלי־מלך אורבך. זוסמן מלא דברי שבח לסינ־תיזה שעשה זה בספרו הגדול "חז"ל: פרקי אמונות ודעות" אך בד־בבד הוא גם מפקפק ביכולת לעסוק ברעיונות לפני מחקר הס־פרות עצמה וגלגוליה, "הגיע הזמן למחקר יסודי, פרטני וקפדני, של ספרות חז"ל לגור־כורים שטרם עלה לגדולה אלא חוקר בפסגת הישגיו. כיצד? כאן הגענו ללב העניין. מבחינת זוסמן עיסוק בגלגולי הנוסחים ובכתבי היד אינו עניין של דיוק או קפדנות בלבד אלא של פענוח אופיה הייחודי של הספרות הרבנית כספרות בעל־פה שעברה גלגולים רבים והורקה מכלי לכלי. התמקדותו של שכטר בההדרת החיבור אבות דרבי נתן ופענוח עריכותיו השונות היא לדידו "תוצאה מראייתו החדה את מהותה של ספרות חז"ל, שבה המסורות עוברות גלגולי משמעויות מדור לדור ומחיבור לחיבור".

אני מבקש להציע שיש כאן מפתח קריטי לתורתו של זוסמן עצמו, שכן הוא בעצם אומר לנו שמחקריו אינם פילולוגיה לשמה אלא מעין ביקורת תרבות, הבנת העולם הטקסטואלי־תרבותי הייחודי של חיבורים אלה. את העניין היסודי הזה, שלא תמיד הבינו שומעי לקחו, אב־קש להמחיש בעזרת סקירת שלושה ממאמריו.

נפתח במאמר "ושוב לירושלמי נזיקין", אחת מעבודותיו הרבות על התלמוד הירוש־למי, אחיו החידתי, הזנוח ונטול־מסורת הלי־מוד של התלמוד הבבלי שדווקא אותו העמיד זוסמן בליבת מפעלו המדעי. ובכן, בירושלמי יש מסכת אחת זרה ומוזרה, מסכת "נזיקין" על שלושת שעריה, בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא. בתלמוד הבבלי אלו הן המס־כתות המפותחות ביותר ואילו מסכת נזיקין בתלמוד הירושלמי מציגה טקסט תמציתי בתכלית, גם בהשוואה למסכתות אחרות בירושלמי. הפער יוצא הדופן הזה גרם לכך שמסכת זו נהפכה לאחד הטקסטים הנחקרים ביותר בתלמוד הירושלמי.

תיאוריות שונות הועלו לגבי סיבת קיצורה, הידועה שבהן על־ידי שאול ליברמן שטען שמ־קורה בבית מדרש אחר, בקיסריה ולא בטבריה שם נערך שאר הירושלמי. זוסמן חוזר כדרכו להתחלה (זה ה"ושוב" שבכותרת, כלומר לשוב לנושא נדוש ולבחון אותו מהיסוד). במקום תיאוריות פורחות על מקור המסכת הוא שואל מה בעצם הופך אותה לקצרה?

כל החומרים, הוא אומר, נמצאים שם, ברייתות, מימרות, מעשים, אז מה חסר? "לרוב משניות המסכת אין 'סוגיות' כלל, רק פירו־שים, הערות ומאמרי אמוראים קצרים". במלה אחת, חסר ה"דבק" שהופך את מסכת הבבלי למה שהיא, המשא ומתן הלמדני, "חישובי כל האפשרויות, ניסוחים אלטרנטיביים וכל כיוצא באלה, הכל מלובן מכל צדדיו כיד הבבלי לטו־בה, להגדיל תורה ולהאדירה". אמור מעתה, יש לנו במסכת זו שני קצוות, מחד בירושלמי את המסכת השלדית ביותר, "תלמוד של שמועות בכל קיצורו ופשטותו", ומאידך בבבלי תלמוד "מפואר במלוא קומתו והדרו ובשיא שכלולו".

וכאן מגיעה הטענה המהפכנית. זוסמן מציע ששתי צורותיה של מסכת נזיקין, בירושלמי ובבבלי, אינן מסמנות שני ענפי פיתוח נפרדים של תלמוד אלא שני שלבים בהתפתחותו. ירוש־למי נזיקין מציג בפנינו תלמוד שקפא כשאך החל להתפתח ואילו בבלי נזיקין מציג תלמוד מפותח אחרי דורות ארוכים של לימוד ופלפול. ההבדל בין התלמודים אינו בכך שאלו צורות מתחרות אלא הבדל של זמן המביא להצטברות של מאמץ למדני. אילו ניתנו לירושלמי נזיקין עוד כמה מאות שנים של התפתחות "טבעית" הוא היה מתקרב יותר בצורתו לבבלי שלפנינו, או בלשונו של זוסמן, "לא המקום גורם, אלא הזמן גורם".

השוואת התלמודים הופכת אם־כן את תמונת הסטילס לסרט נע, מאפשרת לראות את התפתחות הלמדנות שנסתרת בדרך־כלל מעינינו, המעבר מעולם השמועות לעולם התלמוד המפותח. והרי מסוף ימי האמוראים ועד הופעת התלמוד כיצירה חתומה בימי הגאונים אנו שרויים במעין תקופת חושך של מאות שנים שבה הוא הוסיף להתפתח וקיבל את אופיו הלמדני "בתוך תלמודם של 'עו־רכים', 'סבוראים' מוסרים ומנסחים מאוחרים עלומי שם, שלא הם ולא זמנם ולא דרכי פעולתם נהירים לנו".

יש פיתוי רב בהצעה שהשוואת התלמודים מלמדת על התפתחות למדנית כרונולוגית, אך נשים לב שהיא נשענת על ההנחה שצורתו הסו־פית של הבבלי כפי שהוא לפנינו היא היחידה שבאפשר והתורה שבעל־פה תתקדם אליה בה־כרח אם רק יינתן לה הזמן. לומדים בכל הדורות אכן ראו בבבלי שיא של שכלול למדני, ארמון ורסאי טקסטואלי, אך בה־במידה אפשר לחשוב על התפתחויות שונות שלא היו מובילות לבבלי שלפנינו אלא לתלמודים אחרים, ואפשרות היפותטית זו מלהיבה לא פחות.

ומכאן לתלמוד הירושלמי במחקר האר־כיאולוגי. במה דברים אמורים? בשדות הכות־נה של קיבוץ עין הנציב"ב בעמק בית שאן נחפר בית כנסת משלהי העת העתיקה ובכניסה אליו נמצאה הכתובת העברית הארוכה ביותר שנחש־פה אי־פעם ובה קטעי הלכה שעוסקים במצוות התלויות בארץ, מעשרות ושביעית, ובייחוד אלה החלים באזור זה. זוסמן פירסם את "כתובת רחוב" (על־שם תל רחוב המקראית הנמצאת בסמוך) לראשונה והקדיש לה כמה מאמרים. ראשית הוא ניתח את הטקסט והראה שחלקי הכתובת השונים נלקחו כולם מהתלמוד הירושלמי דווקא ולכן הוא מתייחס אליה כאל הגירסה הקדומה ביותר של הירושלמי (מכאן גם העניין הגדול שלו בכתובת). אך אין כאן רק העתקה תמימה, הכתובת מעבדת את הירושלמי (או נשענת כבר על עיבודים שלו), מתרגמת אותו לעברית, משלבת סוגיות שונות ועורכת אותן מחדש.

זוסמן משווה זאת לספרות הפסיקה ("מע־שים") הארץ־ישראלית מלאחר הכיבוש הערבי במאה השביעית (התיארוך של הכתובת השתנה מאז בשל ממצאים חדשים אך זוסמן לא יכול היה לדעת זאת אז) שכמותה גם היא כתובה בעברית ומסכמת סוגיות הלכה למעשה. זו הצצה אם־כן למציאות חברתית עלומה (בית כנסת של קפדנים ומדקדקים שאין בו ציורים כלל ובמקומם מופיעים קטעי הלכה), לקנוני־זציה של המקורות (קטעי הירושלמי נתפשים כבר כטקסט של הוראת הלכה) ולאופי הלוקאלי שלהם (יישוב ששולף רק את המקורות הנוגעים לו "בחינת ראו מה נאמר על מקומנו במקורות").

ואם בממצא ארכיאולוגי עסקינן אי־אפשר לסיים בלי להזכיר את מאמרו "חקר תולדות הלכה ומגילות מדבר יהודה". כשם שמומחיותו יוצאת הדופן של זוסמן בהלכה הביאה את חו־פרי כתובת רחוב מטעם רשות העתיקות לתתה לו לפרסמה כך גם ביחס למגילה קדומה בהרבה שנמצאה בין מגילות ים המלח במערות קומראן, המגילה "מקצת מעשי התורה" המציגה כמה ויכוחים הלכתיים בין הכת למתנגדיה. מכיוון שמדובר בנושאים הלכתיים קשים ודחוסים והלשון קצרה וסתומה הביאוה מפרסמי המגילה לזוסמן שיפסוק את פסוקו, והוא אכן פסק. הוא הראה שאין כאן אוסף אקראי של הלכות אלא מסמך פולמוסי מחושב שנכתב כחלק מעימות בין שתי תפישות הלכתיות יריבות. אין זה קו־דקס הלכה ואף לא תקנון של כת אלא מכתב שבו נבחרו כמה מחלוקות עקרוניות על־מנת לשכנע את הנמען שדרכו ההלכתית שגויה.

וכאן מגיעה ההפתעה השנייה. חלק מההלכות שבמגילה מופיעות גם במשנה ושם הן מיוחסות לצדוקים, "אומרים צדוקים: קובלים אנו עליכם פרושים שאתם מטהרים את הניצוק" (ידיים ד' ז'). הניצוק הוא הנוזל שיוצקים מכלי לכלי והשאלה היא האם הזרם היורד מכלי טהור למעלה אל כלי טמא למטה מהווה חיבור, בניגוד לכיוון הזרימה, ומטמא את תכולת הכלי העליון. הצדוקים מח־מירים והפרושים מקילים. זה נראה נושא זניח אך למעשה הוא מכריע את יחסן של הקבוצות השר־נות אל העולם החיצון, שכן מי שמטמא ניצוק יתקשה למזוג משקה לכלי של זר או להשתתף בסעודה עם אחרים שאינם מקפידים כמותו. והנה במגילה נאמר, "ואף על המוצקות אנחנו אומרים... שאין בהם [=בהם] טהרה". המוצקות הן הניצוק שבמשנה וההלכה שבמגילה היא זו שמיוחסת שם לצדוקים. לראשונה, אומר זו־סמן, אנחנו פוגשים את שני צדי הוויכוח וכך יכולים לראות שאין כאן המצאה של המשנה או הלכה אנכרוניסטית אלא תיעוד של פו־למוס אותנטי מימי הבית. מכאן הוא מוסיף ולומד שההלכה החז"לית היא פרושית ביסודה ואילו הלכת הכת היא צדוקית והדעות השו־נות אינן רק תוצר של התפתחות היסטורית אלא תפישות שונות מימי הבית, בין מחמירים למקלים, בין פרשנות המקרא למציאות ועוד.

התחלנו במאה העשרים וסיימנו במאה הראשונה ובתווך כל תולדות הספרות היהודית לדורותיה. לא מזמן נכחתי בהרצאה שבה הציגו חוקרים ניתוח של עולם התקשורת בין עכב־רים. התקשורת סמויה לאוזן האנושית אך מת־גלה במלוא רבגוניותה בגלאי על־קולי. באופן דומה משתמש זוסמן בכלים שבידו כדי לחשוף את עולמות המסורת שנשמעים רק בעזרת הג־לאי העל־קולי של הפילולוגיה.

מטרת העיסוק בכתבי היד ובגלגולי הנוס־חים היא לחשוף את עושר המסורות והשתנותן, לשמוע את קולה החי והדינמי של תרבות על־פה – הלכה פרושית שמציצה במגילות קו־מראן, התפתחות התלמוד משמועות לסוגיה, מסורות אחרות של הירושלמי בכתובת בית הכנסת – שנותרת דוממת כאשר מסתפקים בתחנה האחרונה, נוסחאות הדפוס הקפואות.

אף שהכרתי את כל המאמרים משכבר הרי כשראיתים כרוכים יחד עמדתי נדהם מול העו־צמה המחקרית כאל מול תופעת טבע. שילוב מופלא של קטן וגדול, דקדוק ורוחב. אפשר וראוי להתווכח על פרטים וכללים, לדון במ־תודות, ובעיקר לשאול מה הפילולוגיה מראה ומה היא אינה מראה, מה כוחה ומהן מגבלותיה. אבל כאן ביקשתי להעביר את עצם ההשתאות מול התופעה החד־פעמית של למדן גדול זה ומחקריו העל־קוליים.

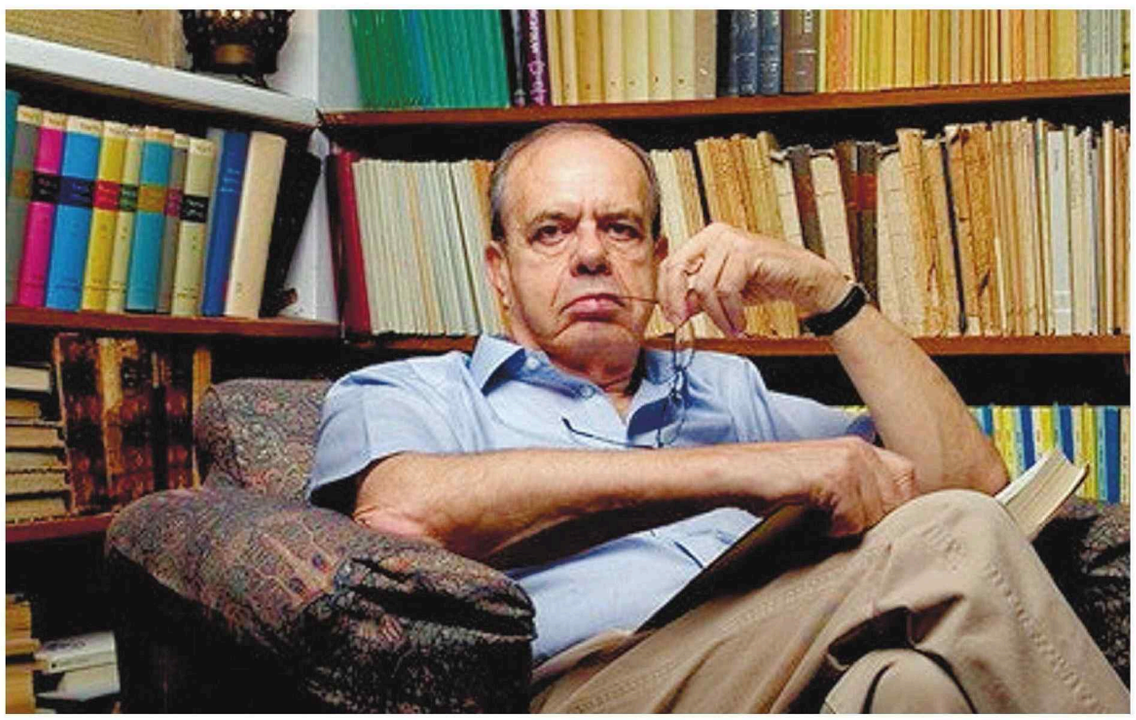

יעקב זוסמן צילום: קובי קלמנוביץ \ פרס א.מ.ת